

¹⁶ Блаватская Т. В. Ахейская Греция. — М., 1966, с. 227, рис. 67; Сидорова Н. А. Искусство Эгейского мира. — М., 1972, с. 208.

¹⁷ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1971, вып. Е1-36, с. 24, рис. 8.

¹⁸ *Mozsolics An. Neure hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn.* — ААН, 1955, 5, S. 35—42; *Hencken H.* Op. cit., S. 32.

¹⁹ *Petrescu-Dimbovita M.* Depozitele de bronzuri din Romana. — Bucuresti, 1977, p. 335, pl. 324, 7, 8.

²⁰ *Ibid.*, p. 322, pl. 318, 14.

²¹ *Ibid.*, p. 330, pl. 314, 4.

²² Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья, с. 15, рис. 6, 10.

²³ *Sergeev G. P.* Олонештский античный клад. — ВДИ, 1966, № 2, с. 132—142.

²⁴ *Petrescu-Dimbovita M.* Depozitele..., p. 240, pl. 140, 24.

²⁵ Граков Б. Н. Ранний железный век. — М., 1977, с. 103, рис. 71.

²⁶ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, вып. Д. 1-4, с. 76—78; Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 74.

²⁷ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 78, табл. 4, 6, 8.

²⁸ Тацит К. Сочинения в двух томах. Л., 1969, т. 1, с. 356.

²⁹ *Sandars H.* The Weapons of the Iberians. — *Archaeologia*, 1913, 64, p. 1—105.

³⁰ Всемирная история, с. 542.

³¹ Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья, с. 15, рис. 5, 11.

Є. В. ЧЕРНЕНКО, М. В. ГОРЕЛІК

ПРО «ДЕТАЛІ ШОЛОМІВ» ПІЗНЬОБРОНЗОВОЇ ДОБИ *

В статті І. Т. Чернякова, вміщеній в цьому номері квартальника, йшлося про використання так званих предметів невідомого призначення з скарбів пізньої бронзи, знайдених біля сіл Лозове у Молдавії та Крива у Закарпатті¹.

І. Т. Черняковим зроблений досить вичерпний опис цих речей. Він справедливо звернув увагу на їх однотипність, близькість розмірів і однакове призначення. Автори перших публікацій знахідок по-різному трактували їх призначення. Спочатку В. О. Дергачов назвав знахідку молотом-навершям, а в іншій публікації навіть відмовився від спроби дати їй пояснення¹. С. І. Пеняк вважав предмет частиною шолома, але не наводив ніяких доводів. Є. М. Черних включив знахідку з Лозівського скарбу до групи речей, «...що могли увінчувати деталі якихось дерев'яних споруд (наприклад, колісниць, візків тощо) або ж парадної зброї, але довести це, безперечно, практично неможливо»².

З розгорнутою аргументацією думки про те, що ці речі є частинами шоломів, виступив І. Т. Черняков. Він навів численні матеріали про розвиток на Сході та Середземномор'ї шоломів з розвиненою верхньою частиною, що утворювала своєрідне навершя, загнуте вперед. Наскільки переконливі його докази? Адже бронзові вироби з скарбів дійсно зовні мають певну схожість з деталями таких шоломів.

Для цього особливе значення має встановлення хронології Лозівського і Кривського скарбів та речей, взятих як аналогії. У дослідників, що описували ці скарби, немає суперечок при датуванні — XIII — початком XII ст. до н. е. Отже, цілком природним було б залучення аналогій з пам'яток цього або близького часів. Ця безперечна вимога не була витримана у статті І. Т. Чернякова. Як аналогії ним використані речі, що мінімум на 400 років молодші, ніж пізньобронзові скарби — вони датуються в межах VIII—IV ст. до н. е. Використані знахідки шоломів та їх зображення, що певною мірою нагадують загальну схему речей з Лозівського та Кривського скарбів. Слід відзначити, що всі зображення пізніших шоломів, що використав як аналогії І. Т. Черняков, подані у

* Ця і попередня статті присвячені висвітленню одного питання. Друкуються як дискусія.

профіль. А вид спереду має неабияке значення. Реальні знахідки цих шоломів та їх модельки³ беззаперечно свідчать, що їх верхня частина була плоскою, а не овальною в перетині, як речі із скарбів. Крім того, над верхньою розвиненою частиною шоломів, що наведені у статті І. Т. Чернякова, вміщено гребінь з пір'їн або волосся. Ніяких пристосувань для цього на виробих із скарбів немає.

Важливою обставиною, що виключає можливість використання цих речей як частин шоломів, є те, що серед добре відомих шоломів, які відносяться до останньої чверті II тисячоліття до н. е., подібного до шоломів з наверхшам немає⁴. Такі шоломи з'являються набагато пізніше. Саме тому І. Т. Черняков і не зміг навести аналогії, що синхронні або близькі речам зі скарбів. У XIII—XII ст. до н. е. на Сході і в Європі панують шоломи, що повторюють форму голови і не мають верхніх розвинених частин⁵. Єдиним винятком можуть бути шоломи «народів моря», що зображені, зокрема, на рельєфі в Медінет-Хабу⁶. На боках цих шоломів є пара маленьких виступів у вигляді гострих рогів⁷. Але ні розміри, ні форма не мають нічого спільного з речами із скарбів. Крім того, на шоломах «народів моря» їх пара, а в обох скарбах є лише по одному екземпляру. Чудовим зразком таких шоломів є шолом з Віксо у Данії з прикрасами у вигляді рогів, виготовлених з бронзових трубок⁸. Відомі і шоломи цього типу, прикрашені справжніми рогами⁹. Але шоломи з рогами теж не можуть бути використані як аналогії, бо вони датуються не раніше початку I тисячоліття до н. е.¹⁰

І. Т. Черняков пов'язує з шоломами бронзову пластину, вигнуту майже під прямим кутом, вбачаючи в ній нащочник (рис. 1, 7, 10, 15)*. Але ця частина не може бути нащочником через її недостатні розміри: значний вигин не дає можливості використати її з цією метою; на ній відсутні отвори для кріплення на шоломі, а великі отвори, що проходять вздовж пластини, значною мірою роблять неможливим використання її як захисного засобу. Форма пластини теж не відповідає виробленій на той час сталій схемі нащочників, яка не зазнала істотних змін аж до пізньої античності. Крім того, у шоломів повинно бути два нащочники, а тут лише один.

З шоломом І. Т. Черняков пов'язує також велику бронзову литу деталь із Лозівського скарбу, що своєю формою нагадує вістря скіфських дротиків. Вона трикутна з виїмками в нижній частині та невеликим черенком між ними (рис. 1, 8). І. Т. Черняков вважає, що це наносник (рис. 1, 10, 15). Але це абсолютно неможливо. Добре відомо, що шоломи, починаючи від, мабуть, найдавнішого з них — золотого шолома Мескаламдуга (середина II тисячоліття до н. е.)¹¹ і до початку VII ст. до н. е., наносників не мають¹². З'являються вони лише на корінфських шоломах, але зовсім іншої форми. Дещо подібну форму мають наносники європейських шоломів X—XII ст. н. е. Вони відомі в знахідках: шолом із збірки музею Метрополітен в Нью-Йорку¹³, шолом св. Вацлава (перша половина X ст. н. е.)¹⁴, зображення на відомому килимі з Байе (1166—1168 рр.)¹⁵, мініатюрах Апокаліпсиса з Сен-Севра (1028—1072 рр.)¹⁶, іспанських мініатюрах XI—XII ст.¹⁷ Лише на шоломах з Персії та Індії пізнього середньовіччя зустрічаються наносники, верхня частина яких майже тотожна виробу з Лозівського скарбу¹⁸.

Всі викладені вище міркування не дозволяють погодитись зі спробою І. Т. Чернякова реконструювати шолом із Лозівського скарбу. Всі три частини скарбу, про які йдеться в статті І. Т. Чернякова, не можуть бути частинами шоломів. Наявний матеріал, що характеризує історію розвитку шоломів Євразії, яскраво свідчить проти цього.

В ніякому разі «шоломи» з Лозівського скарбу та з Кривої, навіть якщо припустити їх зв'язок з шоломами, не можуть бути вихідною фор-

* Тут і далі посилання на рисунки подані у статті І. Т. Чернякова «Деталі шоломів пізньобронзової доби».

мою для «фракійських» шоломів. Так звані фракійські шоломи зі справжніми фракійськими не пов'язані¹⁹.

На закінчення слід відзначити ще одну обставину. Є. М. Черних припускав можливість використання виробів з Лозівського скарбу для оздоблення колісниць²⁰. Можливо, він має рацію. Деякий матеріал для цього є. Згадаємо, що колісниці Давнього Сходу нерідко прикрашалися металевими деталями, які знаходилися на кінці дишла, були підняті над ним і зігнуті вперед або назад. Загальна схема прикрас у випадку розміщення їх на дишлах майже цілком відповідає схемі речей із наших скарбів. Аналогічний і засіб кріплення. Діаметр нижньої частини виробів із скарбів близький до діаметра цих прикрас. Такі окуття відомі на Сході, починаючи з прикраси, що походить із Суз і датується близько 1500 р. до н. е.²¹, прикрас колісниць Ассирії²², зображень на рельєфах з Хасанлу IX ст. до н. е.²³, прикрас колісниць з Кармір-Блура²⁴ і аж до зображень на кікладських амфорах VII ст. до н. е.

Можливо, вироби із скарбів і є прикрасами колісниць. В такому випадку знахідка їх в одному екземплярі цілком зрозуміла.

Е. В. ЧЕРНЕНКО, М. В. ГОРЕЛИК

О «деталях шлемов» позднебронзовой эпохи

Резюме

В статье И. Т. Чернякова предлагается трактовка ряда вещей из Лозовского и Кривского кладов поздней бронзы как частей шлемов — навершия, наносника и нащечника. Однако в качестве аналогий привлечены материалы, относящиеся к намного более позднему времени, чем сами клады. Реальные остатки европейских и передневожосточных шлемов, синхронные кладам из Лозового и Кривой, не дают оснований для этого. Предметы из кладов, интерпретируемые как нащечники и наносник, ими быть не могут. По-видимому, «навершия» из Лозовского и Кривского кладов являются частями колесниц.

¹ Держачев В. А. Клад конца бронзового века из Молдавии. — АИМ, Кишинев, 1972, с. 65—87; Держачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VII вв. до н. э. из Днестро-Пруцкого междуречья. — Кишинев, 1975, с. 13—18.

² Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976, с. 38.

³ Borchhardt J. Homerische Helme. — Mainz am Rhein, 1972, Taf. 26, 2, 4; Hoffmann H. Early Cretan Armorers. — Mainz on Rhine, 1972, pl. 41, 1, 4; Borchhardt J. Helme. — АН, 1977, Teil 1, Taf. E. VI, a, c.

⁴ Borchhardt J. Homerische Helme, Beilage E; F.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid., Taf. 13; 14.

⁷ Ibid., p. 113, 4—7; 114—115, 1—7.

⁸ Hencken H. The earliest European Helmets (Bronze Age and Early Iron Age). — Amer. schol. prehist. res., 1971, bul. 28, fig. 138, 139; Borchhardt J. Homerische Helme. — Mainz am Rhein, 1972, Taf. 15, 1—2.

⁹ Borchhardt J. Homerische Helme, Taf. 15, 3, 4.

¹⁰ Borchhardt J. Homerische Helme, Beilage F.

¹¹ Salonen E. Die Waffen der Alten Mesopotamier. — Helsinki, 1965, Taf. 23, 1; Strommenger E., Hirmer M. Fünf Jahrtausende Mesopotamien. — München, 1962, Taf. XV.

¹² Borchhardt J. Homerische Helme, Beilage E; F; Connolly P. The Greek Armies. — London, 1980, p. 34—35.

¹³ Nickel H. Arms and Armour Through the Ages. — London, 1969, p. 45.

¹⁴ Nerman V. Arms and Armour. — London, 1967, fig. 9.

¹⁵ Blair C. European Armour. — London, 1972, fig. 2.

¹⁶ Ibid., fig. 7a.

¹⁷ Laffont K. Ancient Art of Warfare. Paris; Turin, 1975, vol. 1, fig. 193.

¹⁸ Nickel H. Op. cit., p. 90—91.

¹⁹ Горелик М. В. «Фракийские» шлемы. — АИУ 1978—1979 г., Днепропетровск, 1980, с. 91; Горелик М. В. Про «фракійські» шоломи. — Археологія, 1984, 46, с. 14—28.

²⁰ Черных Е. Н. Указ. соч., с. 38.

²¹ Nagel W. Der mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklung im ostmediterranean. — Berlin, 1966, Abb. 48.

²² Porada E. Ancient Iran. — London, 1965, pl. 28.

²³ Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур. — Л., 1970, рис. 64—65.

²⁴ Akurgal E. Orient und Okzident. — Baden-Baden, 1966, fig. 152a.